

חצות היום של תשעה באב

א. פתיחה

ב. מקצת יום ככולו

1. מנהג מצרים בנעילת הסנדל

2. מדוע 'מקצת' נגמר בחצות היום?

ג. אנינות ואבלות

ד. אבלות של השלמה ואבלות של ויכוח

1. אבלות שלשה

2. שאילת שלום

3. אבלות של מיקוח

4. ויקם דוד

5. אבלות ותשובה

ה. רמזים של תקוה

1. יום הולדת המשיח

2. בזכות נשים צדקניות

3. תיקון והכנה

ו. תם עוונך בת ציון: בין חרדה למחילה

1. כלה ה' את חמתו

2. אהבת עולם אהבתיך

ז. סיכום

א. פתיחה

אחת התופעות יוצאות הדופן בהלכות תשעה באב היא השינוי שמתחולל בהן אחרי חצות היום. ככלל, בהלכה יש משמעות לחצות היום כנקודת מעבר משמעותית רק ביום שמגיע קודם מועד מסוים. כמה שעות לפני כניסת היום, הנוכחות שלו מתחילה להיות מורגשת: בערב פסח אחרי חצות חלים חלק מאיסורי חמץ;¹ בערב שבת אחרי חצות אין אומרים תחנון,² וכן הלאה.³ גם בהלכות תשעה באב יש מנהגי אבלות מסוימים שמתחילים כבר בחצות היום של ערב הצום.⁴ אולם ככלל, איננו מכירים היחלשות של דיני המועד עצמו

1. פסחים פ"א מ"ד.

2. משנה ברורה סי' רסז ס"ק א; וראו ביאור הלכה שם ד"ה אין.

3. דיני שונים של הכנה לקראת שבת וחג חלים "מן המנחה ולמעלה", אך לא תמיד ברור אם מדובר במנחה קטנה או במנחה גדולה.

4. כגון דיני סעודה מפסקת (תענית ל.) וכן לימוד תורה (רמ"א או"ח תרנג).

לאחר חצות היום שלו. אין אפילו מלאכה קטנה אחת ממלאכות שבת שמותרת אחרי חצות היום, ובדומה לכך אין כל שינוי שחל אחר הצהריים בדיני פסח או סוכות.⁵ ואילו בהלכות תשעה באב מצאנו שינויים מהותיים שמתרחשים אחרי חצות היום ומשנים את אופיו.

שלושת השינויים ההלכתיים העיקריים, המעוגנים בדברי הראשונים והשולחן ערוך, הם: עשיית מלאכה (רמ"א או"ח תקנד, כב),⁶ הנחת תפילין (שו"ע או"ח תקנה, א), ושיבה על כיסא (שו"ע או"ח תקנט, ג). בנוסף, נהגו כבר מימות הגאונים והראשונים לומר פסוקי נחמה בשעת המנחה.⁷ כל הפעולות הללו מלמדות על תפנית שמתחוללת בחצות היום ומשנה את אופיו. ולהלן נבקש לבחון את היקף השינוי ואת משמעותו.

ב. מקצת יום ככולו

1. מנהג מצרים בנעילת הסנדל

שלוש ההלכות הנזכרות לעיל – מלאכה, תפילין ושיבה – הן הלכות התלויות במנהג שאין להן תוקף חמור מדינא דגמרא. ואכן, יש מי שכתבו שכל השינויים החלים בחצות היום מוגבלים לדינים כאלו בלבד.⁸ אך בתשובת רב האי גאון (אוצר הגאונים תענית, חלק התשובות ס' קיג) הובא מנהג אנשי מצרים, שהיו הולכים במנעליהם בשלהי תשעה באב. רב האי דחה את המנהג, אולם במהלך תגובתו העלה את האפשרות שדיני האבלות פוקעים עם בוא חצות היום:

מאיזה טעם התיירו במצרים נעילת הסנדל בט' באב מחצות, וההלכה אומרת 'כל מצוות הנוהגות באבל נוהגות בט' באב'? ! אנו אין רואין לעשות כן, והיום אסור בנעילת הסנדל עד סופו. ואם יש שמשים אל לבו שכשם שאבל שנוהג יום אחד בשמועה רחוקה אפילו מקצתו כן יום ט' באב, לא כן הוא.

5. אמנם ראו במשנה (סוכה פ"ד, מ"ח): "מוריד את הכלים מן המנחה ולמעלה מפני כבוד יום טוב האחרון של חג".
6. יש שהתירו גם לכבס אחרי חצות היום, ראו: ב"י או"ח סי' תקנא; זרע יצחק תענית ל ע"א ד"ה תוס' בד"ה ותרומיהו.
7. שבלי הלקט סי' ל; ספר מצוות זמניות – הלכות תשעה באב; תניא רבתי סי' ה; ספר המנהגות לרבנו אשר מלוניל דף טז ע"א-ע"ב. וראו: שולמית אליצור, מאבל לנחמה: על מנהג קדום בתפילת מנחה של תשעה באב, תרביץ עג(א) (תשס"ד), עמ' 125-138.
8. ראו למשל את דברי השל"ה (מסכת תענית פרק נר מצוה סי' ד): "רבים מעמי הארץ, ומכח ההרגל נכשלים גם כן קצת מהלומדים, ואינם נזהרים בחליצת נעל ולובשים מנעליהם לאחר חצות. וראיתי מנהג זה בהרבה קהילות. בני, אל תלכו בדרך אתם. כי כל מה שאסרו חכמים, הכל אסור עד הלילה, כמו אכילה ושתיה. אלא דברים שאינם אלא מנהגא, שלא מוזכר בתלמוד, כמו ישיבה על הקרקע, בזה יש נוהגין להקל אחר חצות. אבל חלילה להקל במה שאסרו בתלמוד".

אנשי מצרים ביססו את מנהגם על כלל בדיני אבלות: "מקצת היום ככולו". דהיינו, די בכך שאדם ינהג מנהגי אבלות בחלק מהיום והדבר ייחשב כאילו התאבל בכולו. לכן מי ששמע שמועה רחוקה, שחייב לנהוג יום אחד, די בכך שינהג מנהגי אבלות שעה קלה,⁹ וכן דיני 'שבעה' נגמרים כבר בתחילת היום השביעי.¹⁰ בדומה לכך, הציעו שגם דיני האבלות של תשעה באב ייפסקו עם חלוף מקצתו. רב האי דחה את דבריהם משני טעמים:¹¹ האחד, שאבלות תשעה באב שונה מאבלות רגילה ולא אומרים בה מקצת יום ככולו:

שאני ט' באב שבדין הוא להתאבל ימים רבים, ואף בעשרה באב נשרף בית ראשון... ולפיכך גזרו רבותינו יום אחד, כולו ולא מקצתו.

רב האי גאון מסביר שתשעה באב הוא חלק מרצף ארוך יותר של ימים שבהם ראוי היה להתאבל על החורבן. ואכן, בירושלמי (תענית פ"ד ה"ו) מסופר על אמוראים שצמו תשיעי ועשירי.¹² כאשר בחרו חכמים לצמצם את האבלות לתשעה באב בלבד, אין מקום להוסיף על כך צמצום נוסף ולומר מקצת היום ככולו. ואכן, את מנהגי האבלות הנוהגים גם ביום העשירי (כגון הימנעות מבשר ויין) כתבו הראשונים שיש לנהוג רק "עד חצות היום ולא יותר".¹³ דהיינו, כאשר מדובר ביום שהאבלות אמורה להסתיים בו, אנו פוסקים להלכה שמקצת יום ככולו,¹⁴ אך תשעה באב הוא יום שמעיקר הדין האבלות אמורה הייתה להימשך גם אחריו, ולכן יש להתאבל בו עד סופו.

הטעם השני של רב האי הוא שיש הבדל קטגורי בין דיני תשעה באב לדיני אבלות:

ועוד, הרי הוא תענית ציבור, ואין לומר בו מקצת היום ככולו, שבתענית ציבור אין נוצלין סנדל עד שחשיכה.

וכעין זה כתב בתשובה אחרת (אוצר הגאונים שם, סי' קיא):

-
9. פסחים ד ע"א; שו"ע יו"ד תב, א.
 10. מועד קטן יט ע"ב; שו"ע יו"ד שצה, א.
 11. בסיכום קצר של תשובתו, המובא באוצר הגאונים (שם), נאמר שרב האי השיב "שלא יתכן לנהוג אבלות רק במקצתו". ראו הצעות שונות בביאור הדברים אצל הרב מרדכי קנר, בענין אבלות תשעה באב, בתוך: זכרון נתנאל, עמ' תה-תט.
 12. גרטנר, גלגולי מנהג, עמ' 21, ציין שמנהג הקראים היה להתענות "משבעה בו עד עשרה בו", לאורך כל ארבעת הימים שחלפו מכניסת הנכרים להיכל עד שריפתו.
 13. רמ"א או"ח תקנח, א; על פי הגהות מיימוניות תעניות ה, א (וכן כתוב בלקט יושר ח"א עמ' קי, ענין ד, אמנם השו"ע שם סתם ולא חילק). גרטנר, שם עמ' 53-54, הראה שהקראים שנהגו מנהגי אבלות גמורים גם ביום העשירי, היו פוסקים מהם בשעת מנחה, והעלה את ההשערה שמנהגים אלו היו השראה ישירה למנהגי הטעות שנגדו כתבו רב האי גאון ופוסקים אחרים.
 14. ראו שו"ת התעוררות תשובה על השו"ע, או"ח סי' תקנח, שהבחין בעניין זה בין מנהגי האבלות של יום עשירי לבין המנהג להימנע מברכת 'שהחיינו' שנמשך עד השקיעה.

ד' דברים שנוהגין בתשעה באב כאבל... אין נוהגין בהן מקצת יום ככולו אלא כל היום, וכתענית הן חשובין, כל זמן שהוא יושב בתענית אסור באלו.

לפי טעם זה, אפשר שדיני אבלות אכן פוקעים אחרי חצות היום, ונשארים דיני התענית בלבד.¹⁵ טעותם של אנשי מצרים הייתה רק בכך שהבינו את האיסור על נעילת הסנדל כדין מדיני האבלות, בשעה שהוא אסור (גם) כחלק מדיני התענית.¹⁶ ממילא, יש מקום להבין שאנו מקבלים את עמדתם העקרונית ומיישמים אותה בהקשרים אחרים.

ואכן, ראשוני אשכנז העידו על מנהג וורמייזא, כשחל היום השמיני ללידה בתשעה באב, לדחות את ברית המילה עד אחר חצות היום. בטעם הדבר כתבו שברית מילה נעשית בשמחה,¹⁷ ו"קודם חצות היום חל אבלות עליו". לשון זו נמצאת בספר ליקוטי הפרדס מרש"י (כג ע"ב) ובספר ראבי"ה (ח"ג, סי' תתצא) וראשונים נוספים,¹⁸ והובאה להלכה כדעת "יש אומרים" בשולחן ערוך (תקנט, ז),¹⁹ ומשתמע ממנה שהאבלות עצמה פוקעת עם בוא חצות היום.

2. מדוע 'מקצת' נגמר בחצות היום?

הרא"ש (שו"ת הרא"ש כלל כז סימן ו) הקשה על הגישה המקילה באיסורים מסוימים אחרי חצות היום:

וששאלת בתשעה באב מן המנחה ולמעלה או סמוך למנחה קטנה, אם יכול אדם לרחוץ פניו ידיו ורגליו להקר, אי אמרינן מקצת היום ככולו כיון דהוי אבלות ישנה. חלילה וחס, אלא כל היום אסור, דאי אמרת מקצת היום ככולו, בבקר כיון שנהגו קצת אבלות יפסוק איסור תשעה באב!

השואל מבסס את הגישה המקילה על כך שאבלות תשעה באב היא 'אבלות ישנה' ועל כן יש להקל בדיניה.²⁰ אך הרא"ש מקשה עליו קושיה חמורה: אם אכן מיישמים כאן את דין

15. דברים דומים כתב הרב יוסף יוזפא האן בספר יוסף אומץ (סי' תתפה): "אותם ההולכים לטיול כל היום בתשעה באב במנעלים וסבורים שמותר הדבר אחר חצות, בודאי אחר שאינם מתאבלים כראוי, לא יזכו לנחמה על דרך שישו אתה משוש וגו', כי אין שום היתר אפילו אחר ערבית עד הלילה, ולדעתי מנהג טעות הזה נשתרבב משיבה לארץ שאין בה חיוב אחר חצות, אכן העינויים לכל תענית ציבור אין שום היתר עד הלילה".

16. ראו שיעורי הרא"ל - תשעה באב ואבלות, עמ' 62-63.

17. וראה מה שדייק בפסקי תשובות (סי' תקנד, אות כג): "המשתתפים בשמחת ברית מילה בט"ב, כיון שמבואר בב"י (סי' תקנ"ט) שהטעם שממתינים עד אחר חצות משום דמצוות מילה עושין אותה בשמחה, משמע שמותר לכל המשתתפים להיות בשמחה של מצוה ובצלות פנים בשעת הברית".

18. מרדכי תענית תתלה; אור זרוע ח"ב - הלכות תשעה באב, סי' תז.

19. והרמ"א (שם) הכריע שלא כמותה, משום שזריזים מקדימים למצוות (משנה ברורה שם, ס"ק כו).

20. ובסוף דבריו הרא"ש דוחה זאת ומסיק: "לא הוזכר אבלות ישנה לענין זה".

'מקצת יום ככולו', אין סיבה להמתין עד אחר חצות היום, אלא אפשר לחדול ממנהגי אבלות כבר בבוקר!²¹

הגרי"ד סולובייצ'ק²² הציע שתי דרכים בביאור הדבר:

את דין 'מקצת היום ככולו' באבלות יישמה הגמרא (מועד קטן יט ע"ב) באופן הבא: "כיון שעמדו מנחמין מאצלו – מותר ברחיצה". דהיינו, לא די בכך שיחלוף פרק זמן כלשהו מתוך יום האבלות, אלא יש להמתין עד עמידת המנחמים. כיוון שיש צורך בכך שיבואו מנחמים ויעמדו, ביאר הגרי"ד, אי אפשר להפסיק את האבלות עד שתגיע שעת המנחה, שבה אומרים את תפילת 'נחם' ואת פסוקי הנחמה.²³ אך במקום אחר הקשה הגרי"ד עצמו על ביאור זה, שהרי חצות היום חל קודם זמן המנחה, לפני שיספיקו המנחמים לנחם ולעמוד!²⁴

אפשר ליישב את קושיית הגרי"ד מתוך התבוננות בשאלה: מהי משמעות הדרישה שיעמדו מנחמים מאצלו? באופן אחד יש לבאר שפעולת הניחום נדרשת על מנת להקים את האבל. כך עולה למשל מדברי הריטב"א (מועד קטן יט ע"ב ד"ה כיון) שכתב שאם לא באו מנחמים אין האבלות פוקעת עד הערב. לפי גישה זו, מובנת הדרישה של הגרי"ד להמתין עד תפילת המנחה שאחריה יוכלו לבוא המנחמים. ואכן, האור זרוע (ח"ב – הלכות תשעה באב סי' תטז) כתב שממתינים עם ברית המילה בתשעה באב "עד המנחה בזמן שאומר נחמות".²⁵

לעומת זאת, הרמב"ן (תורת האדם, שער האבל, ענין האבלות) כתב שאין צורך במנחמים על מנת להפיק את האבלות, והיא פוקעת בעצמה כבר עם כניסת היום. אלא שמכיוון שדרכם הייתה שהמנחמים באים לנחם ביום השביעי, אין זה סביר להתיר את מנהגי האבלות קודם לכן. כלומר, המנחמים אינם סיבה לפקיעת האבלות אלא להיפך – נוכחותם מעכבת אותה. וכן כתב הקרן אורה (מו"ק יט ע"ב ד"ה שם גמרא כיון) שאם לא

21. וראו בשו"ת גינת ורדים (או"ח, כלל א, סי' כח) שדן אם יש לומר שבע ברכות ביום השביעי לחופה בחצות היום, או שאומרים "מקצת יום ככולו".

22. מפי השמועה מרבינו הגרי"ד הלוי סולובייצ'ק, מסורה טו (תשנ"ט), עמ' מב.

23. יש לציין בהקשר זה את שיטת ראב"ן (המובאת בין השאר בהגהות אשרי מועד קטן פ"ג, סי' כו, הגהה ב) שלפיה גם באבלות רגילה רק אחרי תפילת המנחה נחשב כאילו "עמדו מנחמים מאצלו ושלים אבלותו".

24. שיעורי הרב – תשעה באב ואבלות, סי' כז.

25. בלשון האור זרוע אפשר להסתפק אם כוונתו היא שממתינים בפועל דוקא עד שעת המנחה, או שהוא רק מסביר באופן זה את המנהג להמתין עד אחר חצות היום. ראו: הרב חיים מרדכי הכהן דולני, בדין שמחה בברית מילה, מוריה תג-תה (תשע"ה), עמ' רפה-רפו.

היו באים מנחמים הייתה האבלות פוקעת כבר בבוקר, ורק נוכחות המנחמים מנכיחה את האבלות ומחזיקה אותה.²⁶

לפי דבריו יש לומר שכפי שהמנחמים את האבל מונעים את פקיעת דיני האבלות, כך אמירת הקינות בבוקר תשעה באב מונעת מדיני האבלות שלו לפקוע. ואכן, מנהג נוסף שהובא באור זרוע (שם) הוא למול את התינוק אחר אמירת קינות. וכן מנהג הגר"א היה להניח תפילין מייד אחרי הקינות (מעשה רב, אות ר). וכעין זה נאמר במסכת סופרים (פרק יח, הלכה ט): "אין אומרין שלום זה לזה כל הלילה וכל היום, עד שישלימו העם קינותיהן". על כך יש להוסיף שמכיוון שמדובר באבלות דרבים, ייתכן שחכמים קבעו חכמים זמן אחיד שבו נגמר שלב אמירת הקינות ועמו פוקעת גם האבלות, וזמן אחיד זה נקבע לחצות היום. הגר"ד עצמו הציע אפשרות נוספת, על פי המשנה במסכת תענית (ג, ט) העוסקת בציבור שהתחילו להתענות וירדו להם גשמים:

היו מתעניין וירדו להם גשמים: קודם הנץ החמה לא ישלימו, לאחר הנץ החמה ישלימו; רבי אליעזר אומר: קודם חצות לא ישלימו, לאחר חצות ישלימו.

מדוע מבחין רבי אליעזר בין קודם חצות לאחרי חצות? רש"י (תענית כה ע"ב ד"ה קודם חצות) ביאר: "דחצות זמן אכילה היא, מחצות ואילך חל התענית, כיון שלא סעדו בשעת סעודה". דהיינו, המאפיין את חצות היום הוא שזהו המועד המאוחר ביותר שבו נוהגים בני אדם לאכול,²⁷ ומשום כך מי שנמנעו מלאכול עד אחר חצות החילו על עצמם את התענית באופן מעשי שלא ניתן לביטול.²⁸ אך בירושלמי מובא הסבר אחר:

כבר עבר רובו של יום בקדושה.²⁹

מדברי הירושלמי משמע שאין הדבר תלוי בשעה שדרכם של בני אדם לסעוד, אלא בעצם העובדה שרובו של יום כבר עבר בתענית.³⁰ ופירש הר"ן על הרי"ף תענית ט ע"א) "דכמי שהתענה כל היום דמי".³¹ ואף שסברה זו נאמרה לחומרה, כדי לבאר מדוע אין קוטעים את התענית, חידש הגר"ד שאפשר להשתמש בה גם לקולא. דהיינו, מכיוון שכבר עבר רובו של

26. ראו על המחלוקת בן הקרן אורה לריטב"א בהערות הגר"ש אלישיב, מועד קטן יט ע"ב.

27. שבת י ע"א.

28. לא לגמרי ברור מדוע יש צורך בקבלה מעשית של התענית אחרי שכבר קיבלו אותה בפה מאתמול.

29. לשון זו מובאת בירושלמי (ראש השנה ד, ד) גם בביאור דברי המשנה (שם) שאם באו עדי קידוש החודש מן המנחה ולמעלה נוהגים אותו היום קודש ולמחר קודש. דהיינו, למרות שקדושת היום תחול רק למחר, עדיין נוהגים גם ביום הראשון קודש כיוון שנהגו קדושה ברובו.

30. אף הרמב"ם (תעניות א, טז) הביא את טעמו של הירושלמי.

31. אמנם יש מן הראשונים שביארו את הירושלמי כעין דברי רש"י, ראו: נמוקי יוסף שבת י ע"ב; מאירי תענית כה ע"ב ד"ה המשנה.

יום בתענית ובאבלות, יש כאן "ניהוג אבלות" משמעותי שאחריו אפשר לומר "מקצת יום ככולו".³²

המכנה המשותף של כל גווני הסברות הנ"ל הוא ההבנה שאבלות תשעה באב פוקעת עם חצות היום, וכתוצאה מכך דיניה מתבטלים. הקושי העיקרי לקבל גישה זו הוא שלא כל דיני האבלות פוקעים, ולא מצינו למשל שהתירו באופן גורף ללמוד תורה אחרי חצות היום.³³

ג. אנינות ואבלות

חלוקה אפשרית נוספת בין חלקי היום עולה מדברי רב סעדיה גאון שכתב לומר את תפילת 'נחם' רק בתפילת מנחה,³⁴ ותמה על כך הרא"ש (תענית פ"ד סי' לד):

כל ימי תמהתי: למה נהגו שאין אומרים נחם אלא בתפילת המנחה? כיון דקאמר 'יחיד בתשעה באב צריך להזכיר מעין המאורע', מסתמא בכל התפלות קאמר, ערבית ושחרית ומנחה, כמו ראש חדש פורים ותענית!³⁵

בביאור שיטת רס"ג, והחילוק בין שחרית למנחה, כתב הבית יוסף:

נראה לי שטעם רבינו סעדיה משום דלעת ערב הציתו בו אש הלכך באותה שעה מזכירין שפלות ירושלים ואביליה ומתפללין על תנחומיה.³⁶

הבית יוסף מתבסס בדבריו על דברי הגמרא (תענית כט ע"א):

בשבעה נכנסו נכרים להיכל, ואכלו וקלקלו בו שביעי שמיני, ותשיעי סמוך לחשיכה הציתו בו את האור, והיה דולק והולך כל היום כולו.

בגמרא מבואר שהיו מי שביקשו משום כך לקבוע את התענית בעשירי באב, שבו היה עיקר שריפת המקדש, וחכמים הכריעו לצום בתשעה באב רק משום שאז התחילה הפורענות. מכאן עולה כי האירוע המכונן את האבלות הוא רגע הצתת המקדש שחל לפנות ערב, ועל כן מסביר הבית יוסף שזה הזמן להרבות בתפילה על שפלות ירושלים. אך לכאורה הבחנה זו מנוגדת למקורות המתארים הקלשה מסוימת של מנהגי האבלות אחרי חצות היום!

32. וראו בדברי הרב נעם גורדון, ביאורים ומקורות בעניני אבילות, בתוך: זכרון נתן צבי (תשנ"ו), עמ' מט: "לפעמים צריכים לחלק חשוב מן היום כדי לומר מקצת היום ככולו".

33. אמנם ראו: פסקי תשובות או"ח סי' תקנז, אות ד; חשוקי חמד נזיר מה ע"ב.

34. כך הובא בשם רס"ג על ידי כמה ראשונים, אף שבסידורו לא נמצא כן, ראו: סידור רס"ג, עמ' שיח, הע' 16.

35. רא"ש תענית פ"ד, סי' לד.

36. ב"י או"ח תקנז.

הריטב"א (שו"ת הריטב"א סי' סג) הסביר אף הוא את החילוק בין התפילות בעניין תפילת 'נחם', והעלה מתוכה הבחנה יסודית בין שני חלקי היום:

בערבית ושחרית שהוא כמי שמתו מוטל לפניו ואינו בנחמה אומר 'רחם', ולמנחה אומר 'נחם' שדומה למי שנקבר מתו.³⁷

הריטב"א מתמקד במילת הפתיחה של התפילה, ומחלק בין 'רחם' שעניינה תחנונים על העתיד ל'נחם' שעניינה בקשת נחמה. אולם הב"ח ביאר באופן זה גם את המנהג לומר תפילת נחם במנחה בלבד, "לפי שתיקנו לומר 'נחם' להתפלל על הנחמה" ותפילה זו אינה ראויה בשעה שהמת מוטל כביכול לפניו.³⁸

לכאורה, דברי הריטב"א הפוכים מדברי הבית יוסף.³⁹ הוא מסביר את אמירת תפילת 'נחם' דווקא בריכוך מסוים של האבלות המאפשר פתח לנחמה. אך במבט מקרוב נראה כי אלו שני צדי אותה מטבע: שריפת בית המקדש ממירה את אופי היום מאנינות לאבלות. כל שעה שהיה בית המקדש עומד בשימונו ובביזיונו, היה זה כאילו מתו מוטל לפניו. ומשעה שניצת, הרי זה כאילו נקבר.

התפיסה שלפיה בתשעה באב יש גם ממד של אנינות עולה ממקורות נוספים, כגון מסכת סופרים (פרק יח הלכה ט):

יש שמניחין את התורה על הקרקע באסכילות שחורה, ואומרין נפלה עטרת ראשינו, וקורעין ומספדין כאדם שמתו מוטל לפניו.⁴⁰

וכך נאמר גם בפסיקתא רבתי (איש שלום, פיסקא לא):

כך שנה ר' חייא הגדול כיון שיצא ת"ב מותר אדם בכל, למה, מפני שהוא כמתו של אדם מוטל לפניו והוא אסור לאכול בשר ולשתות יין וכיון שנקבר המת האבל מותר בהם, אף זה תשעה באב אבל הוא, כיון שיצא ת"ב מותר אדם בכל.

האנינות הולמת את אופיו של תשעה באב משום שהאבלות קיימת במידה רבה לאורך השנה כולה. מרחק הזמן אינו מקהה או מטשטש את חוויית החוסר. רק תחושת ההלם המשתק של יום החורבן עצמו היא זו שאנו משחזרים ביום תשעה באב. בדברי הפסיקתא מפורש שהאנינות חלה לאורך היום כולו, וגם במסכת סופרים לא הוגבל המנהג הנוגע לספר התורה. אך מדברי הריטב"א עולה כי אף שדיני האבלות עדיין בתוקפם, חלק מביטויי האנינות אינם

37. שו"ת הריטב"א סי' סג. וכן הביא בשם הגאונים בספר אור זרוע חלק א - הלכות סעודה סימן קצט.

38. ב"ח או"ח סי' תקנז.

39. ראו בלבוש, או"ח סי' תקנז, שהביא את שתי האפשרויות כגישות הופכיות.

40. וראו בירושלמי תענית ד, ו: "מה טעמון דרבנן? עשו כמי שמתו מוטל לפניו אינו לא כופה את מיטתו ולא ישן על גבי מיטה כפויה".

מתקיימים אחרי חצות היום. כך הציע הגרי"ד סולובייצ'יק (שיעורי הרב סי' כז; וכעין זה בהררי קדם סי' קמו) לבאר גם את דיני מלאכה ושיבה על גבי קרקע:

נראה שכל איסורי ט"ב הנוהגים רק לפני חצות, כגון עשיית מלאכה ושיבה ע"ג קרקע – לא הנהיגו אותם בתורת אבילות אלא בתורת אנינות, כדי למנוע היסח הדעת מחורבן בית המקדש. ומשום הכי אינם נוהגים אלא לפני חצות, דלאחר חצות חשיב כבר כעת נחמה וכמי שנקבר מתו.

לפי גישה זו, חלקו הראשון של היום מוקדש לחוויה של אובדן משתק הבא לידי ביטוי בתקופת האנינות, ואילו מחצות והלאה מתחיל תהליך השיקום והנחמה שמתקיים במרחב האבלות.⁴¹ אמנם הגרי"ד עצמו (שיעורי הרב שם) הקשה על הבנה זו, משום שדיני אנינות קשורים בעיקרם למחויבות של האדם כלפי המת, סביב מצוות לווייתו וקבורתו, ולא למיתה עצמה.

ד. אבלות של השלמה ואבלות של ויכוח

1. אבלות שלשה

אפשר להבחין בתוך דיני האבלות עצמה בין שני גוונים, או שני שלבים. אחד הדינים העיקריים המשתנים אחרי חצות הוא דין הנחת תפילין. באבלות רגילה, חל איסור על הנחת תפילין ביום הראשון בלבד ולא בשאר הימים, והפוסקים נחלקו כיצד ליישם הבחנה זו בנוגע לתשעה באב: לדעת הרמב"ן והגאונים, תשעה באב נידון כימי האבלות האחרונים, ועל כן יש להניח בו תפילין; ואילו לדעת מהר"ם מרוטנבורג, תשעה באב נחשב כיום ראשון של אבלות, ואין להניח בו תפילין.⁴²

המנהג שנפסק בשולחן ערוך (או"ח תקנה, ה), הוא להימנע מהנחת תפילין בשחרית, ואז להניח אותם בתפילת מנחה. בביאור המנהג כתב החיד"א (ברכי יוסף או"ח סי' תקנה, ס"ק א):

נראה הטעם דבבקר נוהגים כיומא קמא דאבל, ובמנחה כשאר ימים.

ההבחנה בין היום הראשון של האבלות לבין שאר הימים מובאת בגמרא (מועד קטן כא ע"א) כחלק מהבחנה יסודית ורחבה יותר בין שלושת הימים הראשונים של האבלות לבין הימים שאחריהם. ואכן, התוספות (מועד קטן כא ע"ב ד"ה מכאן) כתבו שבתשעה באב מניחים תפילין כי הוא נחשב "כמו לאחר שלושה". ולאור האמורים נראה כי המנהג שנפסק

41. ראו בשיעורי הרא"ל – תשעה באב ואבלות, עמ' 117–120.

42. ראו מאמרי: הנחת תפילין בתשעה באב, אסיף י (תשפ"ה), עמ' 441–452.

להלכה בשולחן ערוך הוא לנהוג עד חצות בדיני שלושת הימים הראשונים, ואחרי חצות באבלות של שאר הימים.

מו"ר הרב ליכטנשטיין זצ"ל הסביר לאור הבחנה זו את השינוי בנוגע לאיסור המלאכה. אבל אסור במלאכה באופן גורף בשלושת הימים הראשונים, ואילו מכאן ואילך "אם הוא עני ואין לו מה יאכל, עושה בצנעה בתוך ביתו".⁴³ ממילא מובן מדוע נהגו להימנע מאיסור מלאכה רק קודם חצות היום ולא אחריו.⁴⁴ ואמנם ההיתר בימי האבלות האחרונים הוא רק למי שאין לו מה יאכל, אך אפשר שבדברים שהותרו באבלות רגילה בשעת הצורך, הקלו חכמים באופן גורף בתשעה באב. זאת משום שמעמדה הנורמטיבי של 'אבלות ישנה' קל יותר, ועל כן לא החמירו בדברים שנאסרו רק לכתחילה.⁴⁵

2. שאילת שלום

על רקע זה אפשר לבאר את דין שאילת שלום אחרי חצות היום. בעל ספר פסקי תשובות (סי' תקנד, הע' 86) העיר על "טעות" שהשתרשה בציבור, להקל בשאילת שלום איש לרעהו אחרי חצות יום תשעה באב. הפסקי תשובות הסביר שטעותם נובעת מכך שמנהגי אבלות מסוימים אכן הותרו בתשעה באב אחרי חצות, אך בדין שאילת שלום שמקורו בתוספתא ובירושלמי ונפסק בשולחן ערוך ללא כל סייג או הגבלה, אין שום בסיס הלכתי להקל בשום שלב של היום. לכן הזהיר שיש להקפיד על האיסור במשך כל היום "דלא כאלו שטועים ומקילים בזה".

אך ספרים אחרים העידו על רבנים ופוסקים חשובים שקיימו את מנהג העולם. כך הובא בשם הרב יוסף שלום אלישיב בספר ישיב משה (עמ' סה), וכך נאמר בשם הרב יואל טייטלבוים מסאטמר בספר מקדש ישראל (בין המצרים, סי' שב). מקור ההבחנה הוא בברייתא במסכת סופרים (פרק יח, הלכה ט) שנזכרה לעיל והובאה להלכה בטור (או"ח סי' תקנט):

אין אומרין שלום זה לזה כל הלילה וכל היום, עד שישלימו העם קינותיהן.

ויש מי שדייקו כך גם בדברי הדגול מרבבה (או"ח תקנט, ד) שהסביר את ההימנעות מאמירת ברכת כהנים בשחרית בכך שיש בה שאילת שלום. ומדבריו יש ללמוד שההיתר לשאת כפיים בתפילת מנחה מוכיח שבשעה זו מותר לשאול לשלום.⁴⁶

43. שו"ע (יו"ד שפ, ב); על פי מועד קטן כא ע"ב.

44. ראו בשיעורי הרא"ל – תשעה באב ואבלות, עמ' 116 ועמ' 140.

45. בשיעורי הרא"ל (תשעה באב ואבלות, עמ' 125-126) הציע בדעת הרמב"ן עצמו, המתיר מלאכה לאורך היום כולו, שכאשר איסור מסוים הותר לפעמים הדבר מלמד על כך שאין הוא חלק ממהות האבלות ולכן לא נאמר כלל בתשעה באב.

46. ראו: ענפי משה – בין המצרים, סי' לג.

לאור ההבחנה לעיל בין שלבי האבלות, הדבר מובן היטב. שהרי בדין שאילת שלום הבחינה הברייתא (מועד קטן כא ע"ב) בין השלבים:

תנו רבנן: אבל, שלשה ימים הראשונים - אסור בשאילת שלום, משלשה ועד שבעה - משיב ואינו שואל.⁴⁷

ממילא הגיוני ליישם את איסור שאילת שלום רק במחצית הראשונה של היום, שדינה כשלושת ימי האבלות הראשונים. ואמנם באבלות רגילה אסרו גם אחרי חצות היום לשאול, והתירו רק להשיב. אך בדברי הראשונים מבואר שאין חילוק מהותי בין לשאול לבין להשיב, וההיתר להשיב הוא רק משום "דרכי שלום" (ריטב"א שם ד"ה דלא), ומשום ש"אם לא ישיב להם יתראה כאיש גס רוח" (פירוש רבינו שלמה בן היתום שם).⁴⁸ ואכן, הנטעי גבריאל (בין המצרים ח"ב פרק עו, סעיף ג) התיר שאילת שלום אחרי חצות רק "במקום צורך", אך כבר ראינו בדין איסור מלאכה שכאשר התירו לעשות מלאכה אחרי חצות לא הגבילו זאת רק למי שאין לו מה יאכל, אלא התירו באופן גורף. והוא הדין בשאילת שלום: כיוון שהאיסור כבר לא עומד במלוא תוקפו, לא הגבילו את ההיתר ולא חילקו בין דיעבד ללכתחילה.⁴⁹

3. אבלות של מיקוח

מה שורש ההבדל בין שלושת הימים הראשונים לבין הימים האחרונים? בירושלמי (מועד קטן פ"ג ה"ה) נאמר:

ר' אבא בריה דר' פפי ר' יהושע דסיכנין בשם ר' לוי: כל תלתא יומין נפשא טייסא על גופא, סבירה דהיא חזרה לגביה, כיון דהיא חמייא דאישתני זיויהון דאפוי היא שבקא ליה ואזלה לה. [תרגום: כל שלושה ימים הנפש טסה מעל הגוף, סבורה שהיא חוזרת אליו; כיוון שהיא רואה שהשתנה זיו פניו, היא עוזבת אותו והולכת.]

הירושלמי קושר את חומרת האבלות לכך שבשלושת הימים הראשונים צורת פני המת עוד ניכרת. וכן מבואר במדרש ויקרא רבה (פרשה יח, סי' א):

בר קפרא אמר: עד שלשה ימים תוקפו של אבל קיים, למה, שצורת הפנים ניכרת.

47. וכן פסקו הרמב"ם (אבל ה, כ) והשולחן ערוך (יו"ד שפה, ה).

48. וכעין החילוק בהלכות הפסק בקריאת שמע בין לשאול ולהשיב (משנה ברכות פ"ב, מ"א).

49. ואכן, הרמב"ן בתורת האדם (ענין אבלות ישנה) כתב הן ביחס לשאילת שלום הן ביחס למלאכה ש"בקושי התירו" אותן בתשעה באב, שהרי באבלות עצמה התירו רק למי שאין לו מה יאכל או להשיב שלום למי שכבר שאל. מדבריו עולה כי יש דמיון מהותי בין שני ההיתרים, וממילא כפי שנוהגים אחרי חצות היתר גורף באיסור מלאכה, מתבקש לנהוג היתר גורף גם בנוגע לשאילת שלום.

הירושלמי מסביר שכל עוד פני המת לא השתנו, הנפש עדיין מרחפת על פני המת ו"סבירה דהיא חזרה לגביה". יש בה עדיין תקווה לשוב ולשכון בגוף. אם נשתמש במונחים מן הפסיכולוגיה המודרנית, מדובר עדיין בשלב ה'הכחשה' או ה'מיקוח', הקודמים לשלבי הקבלה וההשלמה עם האובדן.⁵⁰

הגמרא (מועד קטן כז ע"ב) מנסחת את ההבדל בין השלבים באופן הבא: "שלשה ימים לבכי, ושבעה להספד". הימים הראשונים מוקדשים לתגובה רגשית טוטאלית שאין בה מילים. ואילו הימים האחרונים מוקדשים לעיבוד מתוך מבט צופה פני עתיד. אפשר שהבחנה זו בין תנועות הנפש השונות מסבירה גם את הקימה מעל הקרקע עם חצות היום, וכדלקמן.

4. ויקם דוד

אפשר למצוא מודל שמקביל לשני שלבי האבלות בהתנהלות של דוד המלך סביב מות בנו הקטן. בשלב ראשון, כאשר הבן חלה אנושות, נאמר (שמואל ב יב, טז-יז):

וַיִּבְקֹשׁ דָּוִד אֶת הָאֱלֹהִים בְּעֵד הַנֶּזֶר וַיֵּצֵם דָּוִד צוּם וַיָּבֵא וְלָן וַיִּשְׁכַּב אֲרֻצָּה: וַיִּקְמוּ זָקְנֵי בֵיתוֹ עָלָיו לְהַקְיֵמוֹ מִן הָאָרֶץ וְלֹא אָבָה וְלֹא בָּרָא אֶתֶם לָחֵם:

ואילו לאחר שנודע לדוד שמת בנו נאמר (שמואל ב יב, כ-כג):

וַיָּקָם דָּוִד מֵהָאָרֶץ וַיִּרְחֹץ וַיְסַף וַיִּחַלֵּף שְׂמֵלְתוֹ שְׂמֵלְתָיו וַיָּבֵא בֵית ה' וַיִּשְׁתַּחוּ וַיָּבֵא אֶל בֵּיתוֹ וַיִּשְׁאַל וַיִּשְׁיֵמוּ לוֹ לָחֵם וַיֹּאכַל: וַיֹּאמְרוּ עֲבָדָיו אֵלָיו מָה הַדָּבָר הַזֶּה אֲשֶׁר עָשִׂיתָ בְּעֵבֹר הַיָּלֶד חֵי צָמְתָּ וּתְבַךְ וּכְאֲשֶׁר מַת הַיָּלֶד קָמְתָּ וּתְאָכַל לָחֵם: וַיֹּאמְרוּ בְּעוֹד הַיָּלֶד חֵי צָמְתָּ וְאַכַּכָּה כִּי אָמַרְתִּי מִי יוֹדֵעַ וְחַנְּנִי ה' וְחֵי הַיָּלֶד: וְעַתָּה מַת לָמָּה זֶה אֲנִי צָם הָאוֹכֵל לְהִשְׁיִבוֹ עוֹד אֲנִי הַלֵּךְ אֵלָיו וְהוּא לֹא יָשׁוּב אֵלָי:

קשה להסביר את השינוי שחל במעשיו של דוד מנקודת מבט של דיני אבלות. שהרי קודם שמת בנו לא חלה עליו אבלות כלל, ודווקא לאחר מכן אמורים לחול עליו דיני אנינות.⁵¹ כעין זה הקשו כבר התוספות (מועד קטן כא ע"א ד"ה דאי) על הגמרא (שם) שלמדה דיני אבלות ממעשיו של דוד קודם שימות בנו:⁵²

50. על פי מודל חמשת שלבי האבל של קובלר-רוס: Kübler-Ross, E. (1969). *On Death and Dying*. New York: Macmillan. וראו: Maciejewski PK, Zhang B, Block SD, Prigerson HG. An Empirical Examination of the Stage Theory of Grief. *JAMA* 297(7):723-716;2007.

51. לדיון במעשיו של דוד ביחס לדיני אנינות ראו: רמב"ם אבל א, ב; רד"ק שמואל ב יב, כ; יד שאלו יו"ד שמא, ה.

52. רד"ק (שמואל ב יב, כ) הקשה קשיה דומה על מקום אחר שבו למדו חז"ל דיני אבלות ממעשיו של דוד, ויישב שמדובר באסמכתא.

אף על גב דלא גבי מת כתיב אלא על בנו! ושמא הואיל והנביא אמר לו מות ימות הרי הוא כמת ואף על פי שהתפלל עליו שיחיה.

התוספות מחדשים שכאשר מדובר בכרוניקה של מוות ידוע מראש, יכולה האבלות לחול עוד קודם שימות המת. אבלות כזו אינה מצויה באבלות רגילה, אך בתשעה באב היא מתבקשת, בשני מובנים: הן במובן הפשוט, דהיינו שכיום אנו משחזרים מאורע שכבר אירע לפני שנים רבות ואי אפשר לשנותו, וממילא אפשר להתאבל עליו עוד קודם שמציינים את המאורע עצמו; הן במובן זה שגם בשעת החורבן המקורי, החל משלב מסוים, כבר נגזרה גזירה בלי אפשרות לבטלה.

אבלות כזו, קודם שימות המת, משלבת היבטים של אבל והיבטים של תענית. יש בה בכי ושכיבה ארצה, בדומה למנהג הישיבה לארץ בתשעה באב, וכן הימנעות מאכילה ושתייה ורחיצה וסיכה וכיבוס ותשמיש המיטה.⁵³ אין זו תפילת בקשה רגילה של מי שמקווה שתתמלא בקשתו, אלא תפילה נואשת, כמעט תפילת-שווא, של מי שאפילו כשחרב חדה מונחת על צווארו לא מונע עצמו מן הרחמים.⁵⁴ כעין תפילת העני, כפי שהיא מתוארת בספר הזוהר, שלא מייחל לשינוי המציאות אלא מבקש רק לשפוך את דמעותיו בתרעומת לפני ה'.⁵⁵ רק כאשר הוצתה אש במקדש, לפנות ערב, אנו משלימים עם האובדן וקמים על רגלינו על מנת להתחיל את ההתמודדות עמו.

5. אבלות ותשובה

הגאונים והראשונים נחלקו אם יש לומר סליחות בתפילת תשעה באב. רב פלטוי גאון כתב שיש לומר סליחות, משום שתשעה באב אינו גרוע משאר תעניות ציבור.⁵⁶ ולעומת זאת, הראב"ה (סי' תתצא) כתב שאין לומר בו סליחות משום שנקרא 'מועד'.⁵⁷ אך באוצר הגאונים (תענית, חלק התשובות סי' קיח-קיט) הובאה תשובת רב עמרם גאון שמבחין בין שני חלקי היום:

כתב רב עמרם גאון שביום תשעה באב מתפללין סליחות וענינו כמו בשאר תעניות, וכן מנהג בשתי ישיבות... ובתפלת שחרית אין מנהג בשתי ישיבות ולא בכל ישראל לומר סליחות ותחנונים, ולא להזכיר י"ג מידות, אלא מנהג לומר

53. כפי שהולך מהמשך הפרשייה: שמואל ב פרק יב פסוק כד וינחם דוד את בת שבע אשתו ויבא אליה וישכב עמה".

54. ואפשר שלכך התכוונה הגמרא (ברכות י ע"א) כשאמרה שחזקיהו למד עיקרון זה "מבית אבי אבא", ראו רש"י שם (ד"ה מבית) ודברי אליהו (שם) ועלי תמר (על הירושלמי סנהדרין י, ב) שהציעו הצעות נוספות.

55. זוהר כרך ג, דף קצה ע"א.

56. מובא בספר המנהיג - הלכות תשעה באב, ברי"ץ גיאת - הלכות תשעה באב, ומקומות נוספים.

57. וכן פסק הרמ"א או"ח תקנט, ד.

פזמונים של קינות... אבל במנחה יש מקומות שאומרים סליחות ותחנונים, ומזכירין שלש עשרה מדות לפי שהוא שעת נחמה, וקורין ויחל משה.

אמירת הסליחות בשעת מנחה משתלבת בקריאת 'ויחל משה'. ככלל, קריאת התורה בתשעה באב היא תופעה יוצאת דופן. בגמרא (מגילה לא ע"ב) נאמר שבתשעה באב קוראים בפרשת "כי תוליד בנים" ומפטירים בנבואת "אסף אסיפם" בירמיהו. אך בדברי הגאונים והראשונים מבואר שבנוסף על כך קוראים בתפילת מנחה ב"ויחל משה" ומפטירים "דרשו ה' בהמצאו"⁵⁸. כלומר, בתפילת שחרית קיים פיצול בין תשעה באב לתענית ציבור רגילה (שבה קוראים ב'ויחל' גם בשחרית), ואילו בתפילת המנחה נוצרת התלכדות.

ההתלכדות שנוצרת עם תענית ציבור דווקא אחרי חצות היום אינה פרי המקרה. גם בתענית ציבור עצמה קיים הבדל בין שני חלקי היום, והוא בא לידי ביטוי בקריאת התורה. באופן די חריג, בקריאת התורה בשחרית של תענית ציבור אין הפטרה, ודווקא במנחה מפטירים "דרשו ה' בהמצאו"⁵⁹. יתר על כן, לדעת חלק מהראשונים כלל אין קוראים 'ויחל' בשחרית של תענית ציבור, אלא בתפילת מנחה בלבד. הטעם לכך הוא שבשעת המנחה עוברת התענית לשלב חדש. החובה הייחודית של קריאת התורה בשעת המנחה מבוארת בגמרא במסכת תענית (יב ע"ב) המתארת את סדר היום של תענית ציבור:

מצפרא עד פלגא דיומא מעיינינן במילי דמתא, מכאן ואילך רבעא דיומא קרינן בספרא ואפטרתא, מכאן ואילך בעינן רחמי.

קריאת התורה וההפטרה בשעת מנחה הן חלק מחובת התחינה והתפילה של התענית, שעיקרה הוא קריאת י"ג מידות הרחמים כחלק מדין אמירת סליחות.⁶⁰ חובה זו חלה רק אחרי חצות, ובנקודה זו מתלכד ציר הזמן של תשעה באב עם ציר הזמן של תענית ציבור, בניגוד לקריאת התורה של שחרית המוקדשת לעניינו של יום.⁶¹

לפי גישה זו, השינויים בדיני תשעה באב אחרי חצות היום אינם מבטאים ביטול, ואפילו לא הקלשה, של עוצמת האבל, אלא ניתוב של אותם כוחות ואותן תחושות למוקדים שונים. הכאב על החורבן עשוי להוביל את האדם להתכנסות ולשתיקה, או להביא אותו לתנועה של חתירה אקטיבית לתיקון. תשעה באב נע בין שני מוקדים: אבלות ותשובה.

58. סדר רב עמרם גאון – סדר תענית; תשובות רב נטרונאי גאון או"ח סי' קעז; רמב"ם תפילה יג, יח.
59. התוספות (מגילה כא ע"א ד"ה הקורא) תלו זאת בכך שבהפטרה נאמר "שמרו משפט ועשו צדקה", ולכן "נכון לאומרו בערב אחר שעשו צדקה". ואילו בספר השולחן (הלכות תפילה, שער שישי) כתב "שבבקר לא היה להם פנאי בתעניות משום ביטול מלאכה לעם עד שעת המנחה שהיו כולן מתקבצין בבית הכנסת להרבות בתפלות ותחנונים". וראו בספר השולחן הלכות תענית, שער ג.
60. שיעורי הרב – אבלות ותשעה באב, סי' לב; רץ כצבי – מעגלי השנה, סי' כד.
61. ראו במשנת יעבץ (סי' מט) שכתב שמכיוון שהריאה בשחרית אינה מדין תענית אלא מדין מעין המאורע מצד קדושת היום, גם מי שאינו מתענה יכול לקרוא.

ממד התשובה, שבא לידי ביטוי בהלכות של תענית ציבור, חופף במידת מה את דיני האבלות. עד כדי כך שאיסורים מסוימים, כגון נעילת הסנדל, יונקים משני היסודות גם יחד. אך יש גם מתח בין שני היסודות, ואחרי חצות היום גובר דין התענית על דין האבלות.⁶² הן משום שבאבלות יש דין 'מקצת יום ככולו' שאינו קיים בתענית, כפי התבאר בתשובת רב האי גאון שנזכרה לעיל; הן משום שעיקרה של תענית ציבור בשעת המנחה, ועל כן ממד זה מקבל את הבכורה.

האבלות היא תנועת נפש של יחידים, "אבל יחיד עשי לך". לעומת זאת, תענית ציבור כשמה כן היא, פעולה משותפת של רבים. על כן יש פוסקים שמתירים אחרי חצות בשאלת שלום, שעניינה הוא חיזוק היחסים החברתיים.⁶³ כך אפשר להבין גם את הקימה מעל גבי הקרקע, שמבטאת את המעבר מן השלב הפסיבי של הכאב על האובדן לשלב האקטיבי של התיקון והבניין.⁶⁴ "ויקם אברהם מעל פני מתו וידבר אל בני חת" (בראשית כג, ג).⁶⁵ גם היתר המלאכה עשוי לבטא את חידוש הקשרים החברתיים והאמונה המחודשת בעשייה האנושית.⁶⁶ והנחת התפילין מסמלת את המעבר מתחושה של שיממון למאמץ רוחני של חידוש הקשר והברית.

ה. רמזים של תקוה

1. יום הולדת המשיח

מנהג מפתיע במיוחד מובא בכלבו (סי' סב):

מנהג קדום שהנשים רוחצות ראשן מן המנחה ולמעלה ביום תשעה באב. והזקנים הראשונים ז"ל הנהיגו זה, ולטובה נתכוונו, ועשו סמך לדבר על מה שאמרו באגדה כי המשיח נולד ביום תשעה באב, וכמו שעשינו זכר לחורבן ולאבלות כן צריך לעשות זכר לגואל ולמנחם כדי שלא יתיאשו מן הגאולה. וזה האות לא הוצרך רק לנשים ולכיוצא בהן שהן חלושי כח, אבל אנו כולנו מאמינים ובטוחים בנחמות הכתובות שנויות ומשולשות בספרי הנביאים, אך הנשים שאינן יודעות ספר צריכות חזוק.⁶⁷

62. ראו: בן מלך – ימי בין המצרים, מאמר ג.

63. ראו: שיעורי הרא"ל – אבלות ותשעה באב, עמ' 129.

64. קים מתח מסוים בין תיאור זה לפבין האפשרות שהוצעה לעיל ולפיה דווקא המחצית הראשונה של היום מלווה בפן של מאבק ו'מיקוח' ואילו אחרי חצות מגיע שלב ההשלמה.

65. לפי הגמרא (ברכות יח ע"א) פסוק זה מציין מעבר מאנינות לאבלות, אך לא נראה כן מפשטי המקראות.

66. ואמנם גם בתענית ציבור יש איסור מלאכה.

67. וכן הובא במאירי (תענית ל, א ד"ה זה) ובארחות חיים (תשעה באב, אות יא).

להלכה דחה הבית יוסף (או"ח תקנ"ד) את המנהג, ואף הרמ"א (דרכי משה שם ס"ק יא) כתב שלא נהגו להקל עד כדי כך. אך חשוב יותר לענייננו הטעם שנתן הכלבו למנהג, "לעשות זכר ולגואל ולמנחם", ולהסתמכות שלו על המסורת בדבר הולדת המשיח בתשעה באב. הקשר בין היתר מלאכה לבין הולדת המשיח נמצא כבר בדברי הירושלמי (ברכות פ"ב, ה"ד):

עובדא הוה בחד יהודאי דהוה קאים רדי. געת תורתיה קומי עבר חד ערביי ושמע קלה א"ל בר יודאי בר יודאי שרי תורך ושרי קנקנך דהא חריב בית מוקדשא געת זמן תניינות א"ל בר יודאי בר יודאי קטור תורך וקטור קנקניך דהא יליד מלכא משיחא.⁶⁸

[תרגום: מעשה שהיה ביהודי אחד שהיה עומד וחורש. געתה פרתו בפניו. עבר ערבי אחד ושמע קולה, אמר לו: יהודי, יהודי, הטר פרתך והטר מחרשתך, שהרי חרב בית המקדש! געתה פעם שנייה, אמר לו: יהודי, יהודי, קשור שורך וקשור מחרשתך, שהרי נולד מלך המשיח!]

מעשה מופלא זה מעורר קשיים רבים,⁶⁹ והוא אף עמד במוקד 'ויכוח ברצלונה' בין הרמב"ן לבין המומר פבלו כריסטיאני.⁷⁰ לענייננו חשובה העובדה שכאשר היהודי שומע את בשורת החורבן הוא מפסיק ממלאכתו, ואילו כאשר הוא שומע על הולדת המשיח, אף שמדובר בפשטות בעיצומו של יום החורבן, הוא קושר את שורו וממשיך לחרוש.⁷¹ הבחירה לחזור למלאכתו אינה נובעת מקהות של תחושת האבלות, אלא מרצון לייצר תנועה של תקווה, גם אם היא עומדת בניגוד מסוים לאבלות. כך פירש את דברי הירושלמי הרב יששכר תמר (עלי תמר ברכות פ"ב ה"ד):

נראה דעובדא זו היתה שנים הרבה לאחרי החורבן, ויהודי זה צפה לישועה שמהרה יבנה ביהמ"ק וערי ישראל תיבנה, ולפיכך חרש ועבד כל עבודה לשם יישוב ארץ ישראל. ועבר הערבי ובגעיית השור אמר לו שיש לו לעורר על החורבן, אולם בגעייה השניה אמר לו שימשיך בחרישה ובזריעה, דהוא בפעולתו זאת יליד מלכא משיחא. שכן הערבי ידע שאם אף לאחרי החורבן חורשים וזורעים בארץ ישראל, בהתקוה שמהרה יבנה בית המקדש, הרי זה וודאי שגאולה תהיה לארץ ממהפכת זרים וארץ ישראל תבנה על ידי בניה בונייה.

68. וכעין זה באיכה רבה פרשה א, אות נא.

69. ראו: ישועות משיחו חלק ב, עיון ב, פרק א.

70. רתיעתו של הרמב"ן מדברי המדרש הביאה אותו לנסח יחס אמביוולנטי כלפי מדרשי אגדה בכלל, ראו: ויכוח הרמב"ן, היום השני.

71. במדרש לא מפורש שהדבר קרה בחצות היום, אך מסורת זו מובאת בדברי האר"י דלקמן.

לדבריו, שתי הגעיות של הפרה אינן מבטאות תגובות לשני אירועים שונים, אלא שתי תנועות נפש ושתי דרכי פעולה. האחת של חובת ההיזכרות וההזדהות עם האובדן, והשנייה של הצורך להאמין, לקוות ולפעול. המינון של שתי התנועות קשה להגדרה, והוא עשוי להשתנות בין אדם לאדם. משום כך יש מקום רב למנהג המקום בסוגיה זו, ואף להבחנה, שלכאורה איננה הלכתית, בין גברים לנשים.

2. בזכות נשים צדקניות

הכלבו הסביר את הייחוס של מנהג הרחיצה לנשים דווקא, בכך שהן אינן יודעות ספר וצריכות חיזוק. כך עולה גם מדברי החיד"א בדבריו על מנהג הנשים לשטוף ולסדר את הבית אחרי חצות היום (ברכי יוסף או"ח סי' תקנט, ס"ק ז):

לא מיחו חכמים על רבות בנות דאחר חצות מתעסקות בכל כחן לכבד הבית ולתקן המטות, וכיוצא מתקוני הבית, וזה מנהג קדום בערי איטאליא לנשים, ויען שדעתן קצרה וחלושי אמונה, אדרבא, חיזקו ידיהם לקבוע אמונת הגאולה ולא יתיאשו.

ובספר מורה באצבע (סימן ח אות רלו-רלח) הוסיף החיד"א וכתב שמשום כך הקלו גם באמירת פסוקי נחמה עבור 'המון העם':

כל מה שאסרו רז"ל בט' באב הוא עד הלילה ואין להקל אחר חצות בשום דבר רק שמקילין לנשים לסדר הבית קצת וזה לקבוע בלבם אמונת הגאולה. גם פסוקי נחמה הכתובים בספר במנחה אין למנוע אמירתם כדי לקבוע בלב ההמון כי יגאלנו ה' ברחמיו ויקיים לנו כל נחמות נביאיו בקרוב.⁷²

לדבריו, סידור הבית ואמירת פסוקי הנחמה נועדו עבור ההמון הטעון חיזוק. אך אפשר גם שההיפך הוא הנכון. בגמרא (סוטה יא ע"ב) נאמר: "בזכות נשים צדקניות נגאלו ישראל במצרים", והגמרא מספרת שצדקותן של הנשים באה לידי ביטוי בכך שגם בעיצומו של שעבוד מצרים החזיקו בלבן את אמונת הגאולה ושכנעו את בעליהן לפרות ולרבות. ובמדרש זוטא (רות ד, יא) נאמר שזהו כלל שתקף גם לעתיד: "אין הדורות נגאלים אלא בזכות נשים צדקניות שבדור, שנאמר: 'זכר חסדו ואמונתו לבית ישראל', לבני ישראל לא נאמר אלא לבית ישראל". המדרש ממשיך וממחיש את כוחן של הנשים באמצעות סיפור על אדם שנגלה אליו אליהו ואמר לו "יש לך שבע שנים טובות, אימתי אתה מבקש אותן? עכשיו או בסוף ימך?" אותו אדם התלבט מה לענות, אך אשתו אמרה "הבא אותן היום", ובמשך שבע

72. וכן כתב החיד"א גם בשו"ת יוסף אומץ סימן כא: "אחר חצות המון העם מכינים לסעודה ובוטחים להתנחם בנחמו ורבות בנות תקנת הגונות ליסד הבית הנה כי כן יש לחזק ידיהם וצריך לקבוע בלבם לצפות לגאולה".

שנות השפע עסקה בגמילות חסדים. כיוון שראה הקב"ה כך, הוסיף להם טובה גם בשנים הבאות.

לפי המדרש, כוחה של האישה היה בכך שלא שקעה בחשבונות עתידיים סבוכים, אלא ביקשה את הטוב כאן ועכשיו ופעלה באמצעותו לתיקון המציאות. המדרש מתאר את הנשים לא כמי שחולשת לבן גורמת לכך שנקל עבורן בדיני האבלות, אלא כמי שיש להן את היכולת למצוא בעיצומו של החורבן רמזים של תקווה, ואת החובה והזכות להחזיק עבור הציבור כולו את אמונת הגאולה.

3. תיקון והכנה

בתוספתא (תענית פ"ג ה"ג) נאמר: "מתקנין מט' באב למוצאי ט' באב". מפשט הלשון משמע שאין הגבלה כלשהי על ההכנות למוצאי הצום, אולם הראבי"ה (תענית סי' תתפח) והרא"ש כתבו: "נהגו העם שלא לשחוט ולהכין סעודת מוצאי תשעה באב עד לאחר חצות"⁷³, וכן פסק השולחן ערוך (או"ח תקנט, י).

מדוע התירו את ההכנות לסעודה דווקא אחרי חצות היום?⁷⁴ הראבי"ה והרא"ש (שם) קשרו בין מנהג זה לדברי הגמרא (שבת קטו ע"א) שהתירה את קניבת הירק ביום הכיפורים "מן המנחה ולמעלה". רש"י (שם ד"ה מותר) פירש שההיתר לקנוב את הירק נאמר דווקא מן המנחה ולמעלה, "שהוא שואף ומצפה לעת אכילה ואיכא עגמת נפש". כלומר, בעוד שלאורך יום הכיפורים כולו האדם מתנתק מן העיסוק באכילה, לקראת סוף היום הוא מתענה דווקא בכך שהוא מתחיל להתכונן לקראת סיום הצום. אם ניישם את דברי רש"י לעניין תשעה באב, אפשר שלאחר חצות היום אנו עוברים לסוג שונה של עינוי. כזה שבו הנחמה עומדת נגד עינונו בתור אופק אפשרי, ואנו כואבים את היותה עדיין בלתי מושגת.

תפיסה זו של המחצית השנייה של תשעה באב אינה רואה בה את התפוגגות האבל או דעיכתו, אלא את השילוב שלו במבט מלא תקווה אל עבר העתיד. רגעי השריפה של המקדש הם הרגעים הקשים והכואבים ביותר בסיפור. אך שוב אין מדובר בכאב של ניתוק חסר מוצא, אלא בכאב על הפער שאנחנו מבקשים שיילך וייסגר.

73. וכן בספר הלכות קצובות (גאוני איטליה; הלכות תשעה באב אות ד-ה): "מחצות היום קורין ניחומין ושוחטין בשר ומותר".

74. בשו"ת הרשב"א (ח"א, סי' שו) הסביר בפשטות: "אם נהגו שלא לשחוט בבוקר עד חצות או אפילו עד הערב לא נהגו כן הראשונים אלא כדי להתאבל ולהתאונן ולהתעסק בהספד על החורבן".

1. תם עוונך בת ציון: בין חרדה למחילה

1. כלה ה' את חמתו

שלושת ימי האבלות הראשונים אינם מתאפיינים רק בכאב משתק, אלא גם בתחושה של חרדה קיומית:

אמר רבי לוי: אבל שלשה ימים הראשונים, יראה את עצמו כאילו חרב מונחת לו בין שתי כתיפיו; משלשה עד שבעה, כאילו מונחת לו כנגדו בקרן זוית; מכאן ואילך, כאילו עוברת כנגדו בשוק.

המוות מהווה גם מפגש עם מידת הדין האלוקית, והוא מלווה בחשש עמוק שמא היא רק החלה בפעולתה. התפוגגות החרדה היא שמאפשרת את קבלת הנחמה, ומהווה חלק מן ההתרחשות סביב חצות היום כפי שמבואר בשם האר"י הקדוש בדברי ר' חיים ויטאל בשער הכוונות (חג השבועות, דרוש א, דף פט ע"ג). האר"י עומד על כך שלכאורה צריך היה דווקא להגביר את מנהגי האבלות אחרי חצות היום:

מה שנהגו ביום ט"ב במנחה לומר פסוקים של נחמות, וגם לקום ולשבת על הספסלים למעלה, ואדרבא נראה מן התלמוד בבלי כי לעת ערב הציתו אש בהיכל ביום ט"ב ונשרף בעת המנחה, וכפי זה היה ראוי להחמיר במנחה יותר מבשחר!⁷⁵

אבל העניין יובן במה שדרשו בגמרא על הפסוק 'מזמור לאסף אלהים באו גוים כו', והקשו: מזמור? קינה מבעי ליה! ותי', כי בתחילה התחילו האויבים להרוג את בני ישראל, ואז חשבו ישראל שלא יהיה ח"ו תקומה למפלתם ויכלו ח"ו בחרב האויבים, ובראותם שהציתו אש בהיכל לעת ערב, שהוא זמן המנחה, אז אמרו מזמור ושמחו שמחה גדולה וקבלו נחמה, כי אם ח"ו לא היה הקב"ה משליך חמתו על העצים ועל האבנים לא היתה תקומה לשונאי ישראל, וכמו שאמרו ז"ל: כלה את חמתו ויצת אש בציון. ונמצא כי לעת מנחת ערב שהציתו אש בהיכל, אז אמרו ישראל מזמור וקבלו נחמה על צרתם.

יש מצבים שבהם אובדן מביא איתו גם מידה של פורקן. כמו חולה אנוש ומיוסר שמותו מייצר גם תחושה של הודאה והקלה. או כמו איבר חולה שנכרת ומציל בהיעדרו את הגוף כולו. עומק האבלות בתשעה באב הוא על הריחוק והסיאוב ושנאת החינם, שהגיעו לשיאם עם חצות היום והעמידו בסכנה את עצם קיומו של העם היהודי. רגע הצתת המקדש מהווה דווקא ביטוי של חמלה ששמה גבול להידרדרות ומבטיחה שהחרב תחזור לנדנה מבלי

75. מלבד התשובה המובאת להלן מוסיף ר' חיים ויטאל בשם האר"י את עניין הולדת המשיח, שתובא להלן בדברי הכלבו, תוך הדגשה שרגע הולדת המשיח היה בשעת המנחה: "ונלע"ד ששמעתי ג"כ ממוז"ל טעם אחר והוא כי אז במנחת ט"ב נולד המשיח הנקרא מנחם כנו' במדרש איכה רבתי".

שתגדע את חיי האומה. אפשר שהמעבר בין מידת הדין המתוחה לתחילת גילוי הרחמים האלוקיים קשור לשינוי המתרחש בכל יום ויום לפי הגמרא (עבודה זרה ג ע"ב):

אמר רב יהודה אמר רב: שתיים עשרה שעות הוי היום, שלש הראשונות הקדוש ברוך הוא יושב ועוסק בתורה, שניות - יושב ודן את כל העולם כולו, כיון שרואה שנתחייב עולם כלייה, עומד מכסא הדין ויושב על כסא רחמים.⁷⁶

דווקא מתוך המבט שרואה שנתחייב העולם כליה, עובר הקב"ה לשבת על כסא של רחמים. ובדומה לכך, דווקא לאחר שנמלאה סאתה של ירושלים, מחריב אותה הקב"ה כפעולה של חמלה המותירה פתח לתיקון ומחילה. כך נוצרת בתשעה באב, אחרי חצות היום, תחושת הקלה דומה לזו שבתום עבודת יום הכיפורים. וכך נאמר במדרש (איכה רבה פרשה ד, אות כה):

טובה היתה מגילת קינות על ישראל ממ' שנה שנתנבא עליהם ירמיה, למה, שבה נטלו ישראל איפוכי [=מחילה] שלימה על עונותיהם ביום שחרב בית המקדש.

2. אהבת עולם אהבתיך

הריחוק בין ישראל לקב"ה בא לידי ביטוי גם בסדרי התפילה. כך כתב רבי אלעזר מגרמייזא בספר הרקח (הלכות תשעה באב תשי):

שחרית תשעה באב אין נופלין על פניהם, על שם: 'סכות בענן לך מעבור תפלה', 'שתם תפלת'.

הבחנה בין סדרי התפילה של שני חלקי היום נזכרת גם במסכת סופרים (פרק יח, הלכה י-יא):

ואין מזכירין [=בתפילת שחרית] קדוש, ואף לא קדיש; אבל בתפילת המנחה אומרים קדוש וקדיש.

לכאורה, אמירת קדיש וקדושה אינה קשורה למידת האבלות שבה נתון המתפלל, שהרי קטעים אלו נאמרים גם בבית האבל, ואף על פי כן נראה כביכול כאילו אין הקב"ה חפץ שיקדישו את שמו בתשעה באב לפני חצות, ואף אנו מתקשים לעשות זאת. ביטוי נוסף של היחסים המעורערים בין הקב"ה לישראל מופיע בתשובת רב האי גאון (אוצר הגאונים תענית, חלק התשובות סי' קיד):

76. לקביעה זו יש גם משמעות הלכתית בדיני ראש השנה, ראו: מגן אברהם סי' תקפב, ס"ק ח. אמנם בזוהר (כרך ב דף פח ע"ב) נאמר: "כד מטא שעתא דצלואא דמנחה דינא תקיפא שלטא וכל דינין מתערין". וכן בשער הכוונות (ענין תפלת מנחה, דרוש ב) נאמר שאחר חצות היום מתעורר שמאלו של יצחק, שהוא מקור כל הדינים. וראו בהמשך דבריו שם: "והנה אותיות אלו של מנחה המורות על הגבורות והדינים יחזרו לעתיד לבא ויהיו אותיות נחמה".

אמר מר רב האי: מה שאתם נוהגים להוציא ספר תורה בשחרית בלא תיק ושלא לומר 'אשרי העם שככה לו' ובמנחה אתם מוציאים בתיק ואומרים 'אשרי העם', אל תשנו ממנהגותיכם.

ביטויי הקרבה והקשר בין ישראל לקב"ה נעלמים בעקבות החורבן. אך דווקא ברגע שבו ניחתת המכה הסופית, הם שבים וניעורים. כפי שכתב המגיד מקו'ניץ בספר עבודת ישראל (פרשת דברים, בדילוגים):

הנה אמרו חז"ל בתשעה באב חייב להניח תפילין במנחה. והטעם שבאים מוחין חדשים לנחם את עמו ישראל. והוא המשל כדרך האב שמייסר את בנו בשבת כדי להדריכו, ואף על פי כן אחר כך הוא מקרבו ומדבר על לבו ומנחם אותו לומר לו אהבתיך ומשכתיך חסד, וגם כשאני מוכיח אותך בשבת הוא לטובתך. וכן הענין אחר הימים הנוראים אלו ובפרט בתשעה באב אשר הדינים מתוחים רחמנא ליצלן, לכן לעת ערב הוא מנחם את עמו ישראל ומראה להם התקרבות ביד ימינו ובאים מוחין חדשים, ובודאי יש כח להמשיך אז שנו"ת חיים בתפילין כמו תמיד בבוקר בבוקר כנודע. ואז ההתחלה לבנות המלכות מחדש.

ז. סיכום

המעבר בין שני חלקי היום משפיע על מגוון רחב של הלכות, הן כאלו הנוגעות לסדרי התפילה הן כאלו הנוגעות למנהגי האבלות האישיים והציבוריים. את השינויים הללו אפשר להבין כתהליך של התפוגגות והקלשה, בין אם מדובר בפקיעה של חובת האבלות מדין 'מקצת יום ככולו', ובין אם מדובר במעבר בין אבלות של שלושת הימים הראשונים לזו של הימים האחרונים, או בין אנינות לאבלות. לחלופין, אפשר לראות אותם כתהליך שבו יחד עם האבלות על החורבן הולכת ונבנית תנועה נוספת, מנוגדת, של תיקון ושל תשובה ושל תקווה, ההולכת וגוברת כשאנו מפנים את פנינו אל העתיד עם פנות היום. אך אפשר גם שהאבלות אינה מתפוגגת וגם אינה מומרת בתנועה אחרת, אלא דווקא מתוך נקודת השפל שבה הגיעו לשיאם הזעם וההתרחקות, נחשף הרובד הנצחי של הקשר הפועם תחתיהם באהבה, כפי שכתב רבי מנחם מנדל שניאורסון מליובאוויטש (שערי המועדים – אב, עמ' קנד):

בשריפת בית אלקינו נתגלה גודל חיבתן של ישראל אצל הקב"ה, שאפילו כאשר נמצאים בתכלית הירידה למטה מטה ביותר, עד למצב שמפני חטאינו אין ברירה כביכול אלא לשרוף את בית המקדש רחמנא ליצלן, הנה גם אז לא פוגע הדבר במציאותם של בני ישראל, מפני גודל חיבתן של ישראל אצל הקב"ה.

קדושת

המקדש

